

ISPUNJAVANJE PRAZNINA Diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon Drugoga svjetskog rata

FILLING THE GAPS The Discourse on the Reconstruction & Restoration of Croatian Historical Cities After World War II

IZVORNI ZNANSTVENI RAD
Primljen: 1. veljače 2024.
Prihvaćen: 6. lipnja 2024.
DOI: <https://doi.org/10.31664/zu.2024.114.08>

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: February 1, 2024
Accepted: June 6, 2024
DOI: <https://doi.org/10.31664/zu.2024.114.08>

SAŽETAK

U tekstu se provodi analiza i interpretacija rječnika kojim su se služili konzervatori, arhitekti i urbanisti u Hrvatskoj i Europi u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata uključeni u procese rekonstruiranja i obnove razorenih povijesnih gradova. Osim podsjećanja na političku predodređenost toga rječnika, kod hrvatskih se stručnjaka raspravlja o tretmanu konzervatorske i arhitektonsko-urbanističke tradicije do 1945. Ključni se pojmovi aktera postavljaju u europski kontekst. Cilj je teksta analizirati ključne koncepte kojima su se konzervatori, arhitekti i urbanisti Hrvatske služili u suočavanju s ruševnim ostacima povijesnih gradova.

KLJUČNE RIJEČI

rekonstrukcija, obnova, ruševine, cjelovitost, konzerviranje, arhitektura, urbanizam

ABSTRACT

The text analyzes the discourse of political actors, conservators, architects, urban planners, and art critics on the reconstruction and restoration of historic towns in Croatia after the destruction during World War II. Based on a review of the existing publications on the issue of post-war reconstruction in Europe, the author emphasizes that a thorough investigation into the vocabulary used by all the mentioned actors has not yet been conducted. Therefore, the text focuses on this analysis, adding comparisons with events in European countries during the post-war period. In the first part of the text, the relationship between political demands and professional concepts after 1945 is discussed. The author points out that the new social and professional tasks included actions of retribution, denial, filtering out acceptable elements from the past, the attempt to impose the Soviet model and its revision, adaptation, and the construction of narratives within the specific political, historiographical, and aesthetic discourse of the new Yugoslav state.

In the discussion of political influence on the circles of professionals responsible for reconstruction and new construction, the author recalls the speeches given in April and May 1945 by the first president of the Parliament of the People's Republic of Croatia, Vladimir Nazor, in Zadar, and by the leader of the partisan movement, Josip Broz Tito, in Zagreb. Nazor's speech is seen as binding in the approach to the bombed city, especially the part where the politician speaks of "throwing the stones of the enemy's destroyed tower into the deep sea of oblivion." This rhetoric is contextualized, and the views of Ivan Dončević, Miroslav Krleža, Cvito Fisković, Neven Šegvić, and Radovan Zogović are also cited. On the other hand, Tito's speech on the occasion of his appointment as an honorary member of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb in December 1947 is regarded as more precise evidence of an attempt at direct interference in the writing of national history. According to the statesman, the national history up to that point had been marked by inaccuracies and falsifications that needed to be corrected by "lifting the veil off our history."

→

Marko Špikić

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Department of History of Art,
Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

Following this line of thought, the second part of the text discusses the politically motivated revision of two conservation traditions that were valid until the end of World War II: the Austrian (or, more broadly, Central European) and the Italian. While the Italian tradition did not influence Croatian conservators due to political disputes after 1918, the Central European tradition remained relevant until 1945. This section also recalls events in two national centers of Croatia, Zagreb and Split, where demolitions opened up views of central monuments, comparable to developments in Mussolini's Rome. In addition, in the 1930s, the possibility of demolishing old quarters around the cathedral and substituting those areas with modernist new constructions was considered in Zagreb based on a public competition. These unrealized plans are part of the history of urban planning in Croatia and are viewed as a prelude to projects and plans that became relevant after the destruction of World War II.

In the third part of the text, the author discusses the perception of war ruins after 1945, both in Croatia and in European countries. He highlights excerpts from the works of Italian, Polish, German, and British writers, showcasing how these ruins were viewed and the different approaches they generated—ranging from the reconstruction of destroyed monuments and complexes to restoration plans involving new architecture. In the overview of perceptions in Croatia, the article highlights the perspectives of politician Stanko Opačić Čanica, who launched a campaign against ruins, and architect and urban planner Milan Kovačević, tasked with rebuilding Zadar in line with Nator's 1945 vision. Despite the widespread clearing of ruins in Split, Šibenik, Rijeka, and Slavonki Brod, a degree of consideration towards certain monuments is also noted, comparable to the East German practice of creating "heritage islands."

In the final, fourth part of the article, the author provides a discursive analysis of the approaches to reconstructing destroyed monuments and the architectural and urban plans for the construction of entirely new structures. Here, the perspectives of art historian and director of the Conservation Institute for Dalmatia in Split, Cvito Fisković, are analyzed. After 1945, Fisković's historiographic and conservation work sought to discredit foreign, predominantly Italian, influences (viewed as colonial) and emphasize the importance of national artists, or "local masters." The author compares these previously known views of Fisković with conservation standards that emerged before the war (those from the *Athens Charter* of 1931 and the *Italian Restoration Charter* of 1932) and after the war (the concepts of "critical restoration" by Roberto Pane and Renato Bonelli). Recalling the outcomes of Fisković's interpretations in practical actions (the "cleansing" of unacceptable, subsequently added structures), the author also mentions the affirmation of these views among younger conservators. Here, the viewpoint of art historian Milan Prelog is emphasized, who in 1953, like Renato Bonelli, called for a revision of the previously unquestioned standards of preserving all historical layers on monuments. The "cleansing" of monuments

occurred at both the structural level and the level of external appearance, or "epidermis." Therefore, the positions of Fisković, Prelog, and Anđela Horvat in the early post-war years rejected the Austrian conservation authority's stance that, in addition to preserving the historically layered environment, there should be a clear distinction visible on the exterior of historic buildings between the aged epidermis and the restored insertion or addition.

The revision of professional standpoints highlights the challenge of integrating old monuments with new living needs. The resolution of this issue was also addressed by architect Neven Šegvić, who wrote in 1945 about fulfilling "the needs of the broadest social classes." This implied the inauguration of adaptation procedures. Fisković agreed with them as early as 1945, and the adaptation of old buildings, quarters, and cities to new needs paved the way for adaptation projects by Jerko and Tomislav Marasović in Split from the 1950s onward. In shaping the vocabulary of reconstruction and restoration, conservators and architects frequently used terms such as unity, harmony, integrity, balance, uniqueness, conformity, and blending. This is evident in the words of architects M. Kovačević and Božidar Rašica, who were responsible for preparing the urban plan for the reconstruction of Zadar. As Rašica wrote, modernist "freestanding structures" were meant to "create wholes harmonious with cultural and historical monuments." The article notes that, in implementing this plan, architects and conservators did not consider the solutions offered before the war by Gustavo Giovannoni with his "mimetic architecture" and, after the war, by German architects Hans Döllgast in Munich and Fritz Stedtner in Dresden, who created "provisional architecture" by blending ruinous remnants with new architectural forms. Discussions about the acceptable relationship between harmonization and contrasting were joined in 1951 by architect Nikola Dobrović, who wrote about the "general harmony and balance" between the old and new parts of cities. At this point, the author of the article recalls contemporary debates on achieving harmony after destruction, referencing the perspectives of Carlo Ceschi, Dagobert Frey, Paul Clemen, and Fritz Schumacher.

KEYWORDS

reconstruction, restoration, ruins, integrity, conservation, architecture, urban planning

UVOD : POTREBA ZA ANALIZOM DISKURSA

U prvim su se godinama drugoga poraća u Narodnoj Republici Hrvatskoj arhitekti, urbanisti i povjesničari umjetnosti uključeni u uspostavu konzervatorskog sustava našli pred nezapamćenim praktičnim izazovima. Hrvatski povijesni gradovi, prepoznati kao skupne vrijednosti već u doba Habsburške Monarhije, postali su cilj ratnih razaranja savezničkih i osovinskih sila. U odnosu na razmjere razaranja spomenuti su akteri dobili povijesne zadaće bez presedana. Podrazumijevale su uspostavu društvene uloge prihvaćenih dijelova baštine i novoizgrađenih sklopova u službi zacrtanoga društvenog sustava. Stoga je urbanizam zamišljen kao „snažan instrument određene politike u cilju realizacije njenih postavki”.¹

Dosadašnje historijske rasprave o zbivanjima u poratnoj Europi bavile su se „snovima u ruševinama”, prigodi za novi početak i „nultom godinom”.² Uvidu u to doba dosad je nedostajala analiza diskursa. Potreba za njezinom provedbom proizlazi iz pretpostavke da je, osim sabiranja podataka o lokalitetima, štetama, akterima, idejama vodiljama, projektima i ostvarenjima, potrebno analizirati razumijevanje ključnih koncepata, kako kod novih političkih upravitelja tako i kod profesionalnih pobornika konzervatorskog shvaćanja rekonstrukcije i zastupnika invencije koji su težili principu obnove.

Pronalazak rješenja za izazove konzerviranja, restauriranja, rekonstruiranja i adaptiranja razorenih povijesnih građevina, odnosno stapanja ili razlikovanja naslijeđenoga i novostvorenoga u arhitektonskom i urbanističkom promišljanju, a sve u okviru novih ideoloških postavki, implicirao je vrstu invencije, odnosno konstrukcije. Pod pretpostavkom da invenciji prije dolaska do opipljivih rezultata prethode temeljne zamisli, „utjelovljene” u odabranom rječniku, čini se razložnim analizirati diskurs profesionalnih i društveno-političkih aktera koji su se uključili u raspravu o preživljavanju, oživljavanju ili preobrazbi povijesnih gradova kao „spremnika” za socijalne eksperimente nakon 1945. U ovom će radu analiza reformskog, pa i prevratnog rječnika podrazumijevati i poredbeni pristup, odnosno uputiti će se na srodnosti koncepata hrvatskih arhitekata, urbanista i konzervatora s konceptima njihovih suvremenika u europskim zemljama. U tekstu će se ukazati na konkordancije u rječniku zajednica koje su naizgled bile nepovezane.

POLITIČKI ZAHTJEVI I PROFESIONALNI KONCEPTI

Rasprava o političkoj predodređenosti nameće se već u pristupu povijesnim svjedočanstvima iz drugoga poraća. Proizlazi iz ciljeva nove političke vlasti, koja je ustrajavala na korjenitoj društvenoj reformi uvođenjem novih ekonomskih i političkih standarda u izgradnji komunističke države i samoupravnog društva, uključujući i konstrukciju političkog novogovora. To u područjima historiografije,

¹ Premužić, „Organizacija urbanističke službe”, 1.

² Durth, Gutschow, *Träume in Trümmern*, Bullock, *Building the Post-War World*, Treccani, *Monumenti alla guerra*, Nerdinger, Eisen, Strobl, *Geschichte der Rekonstruktion*, Stefani, Coccoli, *Guerra, monumenti, ricostruzione*.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

očuvanja spomenika, književnog stvaralaštva, arhitekture i urbanizma pokazuju brojni zahtjevi, odnosno dužnosti i zadaće. Reforma je ciljala na promjenu kolektivne svijesti uspostavom distinktivno novih programa, koji su osporavanjem prijašnjih društvenih iskustava težili konstrukciji specifičnoga jugoslavenskog puta. Zadaci su zasnovani na postupcima odmazde, poricanja, prosijavanja prihvatljivih elemenata iz prošlosti (od riječi do stvari), preuzimanju sovjetskoga boljševičkog modela, njegovoj reviziji, prilagodbi i izgradnji deklarativno samosvojnih konstrukata u političkom, historiografskom i estetskom diskursu.

Političkom determinizmu, koji implicira i pitanje neovisnosti mislilaca i slobode izražavanja, bilo bi potrebno posvetiti fokusirano i nepristrano istraživanje. No već i u manje usredotočenom pogledu postaje jasno da je, u skladu s liberalizacijskim procesima koji su u likovnim umjetnostima doveli do pojave EXAT-a 51 i prihvaćanja apstraktne umjetnosti,³ kao i arhitekture internacionalnog funkcionalizma, odnos političkih vlasti i intelektualaca iz područja očuvanja spomenika, arhitekture i urbanizma bio zasnovan na polaganju prisege novom poretku (kao što je to 1941. tražio i onaj propali), na prethodnoj provjeri djelovanja u ratu⁴ i nadziranom povjerenju.

U analizi odnosa političke retorike i koncepata profesionalaca zaduženih za rekonstrukciju i obnovu može se govoriti o implicitnoj i eksplicitnoj prirodi utjecaja. Govor Josipa Broza Tita u Zagrebu 21. svibnja 1945. postao je ideološki okvir. Stapanje povijesnog prekida („Dosta sa svime što je bilo!”) i sjedinjenja krvavo razdvojenih naroda („Mi se nalazimo na velikoj historijskoj prekretnici ujedinjavanja Slovena na Balkanu”)⁵ naizgled ne može imati veze s postupanjem čuvara baštine i stvaranjem novih urbanih ili ruralnih formi i sadržaja. Zato je govor predsjednika ZAVNOH-a Vladimira Nazora, koji se početkom travnja 1945. nakon 43 godine vratio u Zadar, primjer otvorenijeg utjecaja na poratna postupanja u najteže razorenom povijesnom gradu Hrvatske. Vidjevši središte Zadra kao manifestaciju „Visoke Pravde na zemlji”, jer je grad predstavljao „sklonište i gnijezdo autonomaša i talijanskih iredentista” te „talijanskih okupatora”, pozvao je okupljene na hrabrost riječima: „Od mile nam, sada porušene, zgrade poljubit ćemo svaki kamen i spremiti ga za uspomenu; a kamenje neprijateljske porušene kule pomest ćemo s našega tla i baciti u duboko more zaboravi.”⁶

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Takvu su retoriku prihvatili i kulturni radnici, krećući se od diskreditacije političkih protivnika prema zacrtavanju novih individualnih i društvenih dužnosti. Književnik i novinar Ivo Žic pisao je početkom ožujka 1945. o propasti Italije kao trenutku početka otplavljivanja „taloga što ga je fašizam godinama naplavio”, a nakon bombardiranja grada je „(s)ve ono, što je naplavilo s druge strane Jadrana, sve što krvlju i historijom nije bilo vezano za Zadar (...) otišlo, pobjeglo”.⁷ Književnik Ivan Dončević pak u posljednjim je danima rata pisao o Benedettu Croceu kao „Mussolinijevu senatoru i imperijalističkome huškaču”, napadajući i Tina Ujevića i Ljubu Wiesnera jer su „našli smiraj u ustaškoj ideologiji”.⁸

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

MARKO ŠPIKIĆ

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

U poratnoj hrvatskoj periodici uobličenje slike neprijatelja zasnivalo se na osudi ustaškog poretka, talijanskog fašizma i, nedugo nakon obreda u čast Ćirila i Metoda u zagrebačkoj crkvi sv. Marka,⁹ Katoličke crkve. Uklanjanje tragova ustaške vlasti¹⁰ upotpunjeno je prikazom zlodjela poraženih, ispunjavajući stranice *Vjesnika* u prvim tjednima mira. Krleža je fašiste u eseju *Književnost danas* 1945. opisao kao gusare u crnim košuljama, koji su „s kovčezima punima nagrabilenog aladinskog blaga, s prtljagom prenatrpanom briljantima, prstenjem, solitairima, napoleonдорima, solferinima i salama-ma, govorili o Leonardu da Vinci, o Michelangelu i o tome, kako predstavljaju narod junaka, svetaca i pjesnika. Čudni ti predstavnici svetaca i pjesnika obili su u našoj seljačkoj sobi sve ormare i pokrali od mašine za šivanje do posljednje kokoši sve, što se moglo pokrasti.”¹¹

S bogatijim uvidom u stanje kulturne baštine, svoja su vide-nja u to doba izrazili i Cvito Fisković i Neven Šegvić. Fisković je veću studiju *Dalmatinski spomenici i okupator* posvetio temi razaranja i pljačke,¹² a u tekstu *Partizanski spomenici* pisao je o „fašističkoj zvjeradi”.¹³ Srodno Krležinu napadu na nacističke ideologe Alfreda Rosenberga i Arthura Gütta, Šegvić je novu arhitektonsku dogmatiku, zasnovanu na oduševljenju arhitekturom SSSR-a, popratio diskreditiranjem Friedricha von Schmidta, Hermanna Bolléa, Paula Bonatza, Alberta Speera i Marcella Piacentinija.¹⁴ Nešto prije donošenja Rezolucije Informbiroa pisao je o sovjetskoj arhitekturi, koja je „u početku korjenito išćupala sve trule oznake i nastranosti kapitalističke arhitekture”.¹⁵ „Idejnost” sovjetske arhitekture, zasnovane na elaboriranju klasičnih formi držao je progresivnom, dok su njezini ideološki suparnici bili reakcionarni.¹⁶

Na srodan je način crnogorski pjesnik Radovan Zogović 1946. pisao da je „(k)njiževni život očišćen od ljudi, koji su izdali i književnost i domovinu”, a novo je kazalište vidio kao školu za narod „u kojoj može dobro naučiti šta treba da strasno voli, šta da mrzi i prezire”.¹⁷

Hrvatski su historiografi, predvođeni Jaroslavom Šidakom, na uvodnim stranicama *Historijskog zbornika* 1948. bili eksplicitni u praćenju političkih zahtjeva, ističući uzor Titovih riječi izgovorenih na sjednici JAZU-a u prosincu 1947.¹⁸ Taj se govor može držati dotad najjasnijim očitovanjem interesa vođe za zadiranje u forme naslijeđa. U društvu Krleže kao tajnika Akademije, Tito je prigodom izbora za počasnoga člana govorio o „netačnosti” naše historije, preplavljene „falsifikatima” pa je, u svrhu ostvarenja programa bratstva i jedinstva svih Južnih Slavena, zacrtao „veliku zadaću”: pronalazak istine „skidanjem vela s naše historije” i uklanjanjem svih falsifikata.¹⁹ Te su riječi izgovorene nedugo nakon uklanjanja prikriivenog Fernkornova spomenika „prodanom crno-žutom generalu” Jelačiću i postavljanja Frangeš-Mihanovićeva spomenika kralju Tomislavu u Zagrebu.²⁰

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

ISPUNJAVANJE PRAZNINA — DISKURS U REKONSTRUKCIJI I OBNOVI HRVATSKIH POVIJESNIH GRADOVA NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

FILLING THE GAPS — THE DISCOURSE ON THE RECONSTRUCTION AND RESTORATION OF CROATIAN HISTORICAL CITIES AFTER WORLD WAR II

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Očuvana spomenička zgrada u Zagrebu, koja je izgrađena u 19. stoljeću.

Stare jezgre u Barceloni, Rimu, Beču, Kölnu i Berlinu, u međuratno je doba pridruženo zadiranje u povijesne jezgre. Iako su zastupnici „njege gradske slike” iz srednje Europe do 1914. uspostavili načelo obzirnog odnosa prema kompaktnim, slojevitim i ostarjelim urbanim cjelinama, njihovi su se zahtjevi sudarili s izmijenjenom političkom zbiljom i novim estetskim standardima već u prvim godinama nakon Prvoga svjetskog rata.

stare jezgre.²⁹ Ovim pojavama *Erweiterunga*, provedenima u Barceloni, Rimu, Beču, Kölnu i Berlinu, u međuratno je doba pridruženo zadiranje u povijesne jezgre. Iako su zastupnici „njege gradske slike” iz srednje Europe do 1914. uspostavili načelo obzirnog odnosa prema kompaktnim, slojevitim i ostarjelim urbanim cjelinama, njihovi su se zahtjevi sudarili s izmijenjenom političkom zbiljom i novim estetskim standardima već u prvim godinama nakon Prvoga svjetskog rata. Tako su, s jedne strane, uprave Italije i Njemačke postupcima „vađenja utrobe” (*sventramento*) i „uklanjanja ljage” (*Entschandlung*) bešćutno razarale središta Rima, Brescie i Weimara kako bi prezentirale inspirativne arheološke ostatke ili otvorile prostor monumentalnoj arhitekturi. S druge su se strane pojavile vizije unošenja divovskih modernističkih sklopova Le Corbusiera za Pariz i Ludwiga Hilberseimera za Berlin.

Budući da je rastući Zagreb dobio ulogu nacionalnog središta, sukob starog i novog tu je postao očitiji. Nakon potresa 1880. i stilskog restauriranja sakralnih i profanih građevina pod vodstvom Bolléa, početkom 20. stoljeća zastupnici „njege spomenika” usprotivili su se projektima „oslobađanja” (Freilegung) središnjih spomenika, potom i rušenja starih središta. S druge strane, modernizacija je Zagreba i prije 1918. podrazumijevala prijedloge za rušenje onih dijelova Alistada koje je drezdenski profesor Gurlitt 1908. uzeo u zaštitu prigodom posjeta gradu.

Jednu su opciju u tom dijalektičkom odnosu, dakle, predstavljali zastupnici modernih konzervatorskih shvaćanja, kojima je najistaknutiji predstavnik postao Gjuro Szabo. Drugu su zastupali estetsko-politički autoriteti poput Izidora Kršnjavog, koji su stare četvrti vidjeli kao nezdrave i uklonjive podrtine. Treću predstavljaju arhitekti u pratnji Viktora Kovačića, kojemu je načelo simbiotskoga novog stvaralaštva (Neuschöpfung) u vizualizaciji foruma i atrija pred katedralom podrazumijevalo rušenja na Dolcu, potom i šire.

Jednu su opciju u tom dijalektičkom odnosu, dakle, predstavljali zastupnici modernih konzervatorskih shvaćanja, kojima je najistaknutiji predstavnik postao Gjuro Szabo. Drugu su zastupali estetsko-politički autoriteti poput Izidora Kršnjavog, koji su stare četvrti vidjeli kao nezdrave i uklonjive podrtine. Treću predstavljaju arhitekti u pratnji Viktora Kovačića, kojemu je načelo simbiotskoga novog stvaralaštva (*Neuschöpfung*) u vizualizaciji foruma i atrija pred katedralom podrazumijevalo rušenja na Dolcu, potom i šire.³¹

Zbog industrijalizacije, rasta broja stanovnika, korupcije, institucionaliziranog licemjerja i neosjetljivosti prema stanju u novonastalim periferijama, hrvatski su povijesni gradovi između dva rata proživjeli procese regulirane i nenadzirane ekspanzije dok se u zapuštenim jezgrama eksperimentiralo razaranjem i supstituiranjem, a istarski i neki dalmatinski gradovi pod talijanskom upravom bili su jugoslavenskim vlastima nedostupni, pa i istraživački nepoznati. Dvadesetih su godina u Zagrebu ti procesi bili najvidljiviji. U to su doba s divljenjem prenošene vijesti o preobrazbama u srcu Musso linijeva Trećeg Rima,³² odbacujući predratna konzervatorska stajališta srednjoeuropskih pisaca i metodu „urbanističkog prorjeđivanja” (*diradamento edilizio*) Gustava Giovannonija, koja, čini se, tada nije ni prepoznata.

Od 30-ih godina 20. stoljeća toj su se indiferentnosti, koja je staru jezgru Dolca vidjela kao „nakaznu podrtinu”, pridružili Kovačićevi sljedbenici, arhitekti Ivan Zemljak, Zdenko Strižić, Edo Schön, Milovan Kovačević, Bruno Bauer, Drago Ibler i slikar Kraković. Poput spomenutih modernista, ali i

Piacentinija i Speera iz suprotnoga ideološkog tabora, namjeravali su zamijeniti čitave stare blokove novogradnjama.³³ Povjesničar umjetnosti Petar Knoll u dnevnim se novinama usprotivio tim regulacijskim osnovama, prenoseći istodobno na zagrebačkom Seminaru povijesti umjetnosti konzervatorske principe na mlađi naraštaj.³⁴

Iako spomenuta Giovannonijeva metoda pomirenja starog i novog u međuraću, po svemu sudeći, nije bila poznata, valja je uključiti u dvije tradicije. Talijanski ju je urbanist, naime, 1941. pokušao primijeniti na okupirani Split.³⁵ Egzogena priroda tih načela nakon 1945. zadobila je dodatan politički naboj pa su doživljena kao nametnuta i neprihvatljiva, što više, fašistička.³⁶

Modernistička je estetika pak pokazala kontinuitet i postala jednim od ključnih instrumenata obnove nakon 1945. Zato se ta godina ne može držati „nultom” za hrvatske arhitekte i urbaniste. Oni su od 20-ih godina 20. stoljeća bili nadahnuti estetikom CIAM-a, odnosno Bauhauasa i Le Corbusiera, a to nadahnuće nije presušilo ni pozivima na praćenje sovjetskih modela Borisa Jofana, Vladimira Helfreicha i Vladimira Ščuka. To je bilo vidljivo u prvim urbanističkim i rurističkim planovima, kako Božidara Rašice, Milovana Kovačevića i Zdenka Strižića za Zadar³⁷ odnosno Vladimira Antolića za Zagreb³⁸ tako i u regulacijama Divosela, Vlahovića, Vojnića i Bilica.³⁹

DIJAGNOZA: POIMANJE RUŠEVINA

Povijesni gradovi Narodne Republike Hrvatske, koji su od kraja 1947. uključivali i čitav istarski poluotok, dočekali su dolazak novih vlasti uglavnom u ruševinama. Slavonski Brod, Poreč, Pula, Rijeka, Osor, Senj, Zadar, Šibenik, Split i Makarska ističu se kao najteže oštećeni. Razmjeri razaranja mogu se razlikovati prema kriterijima koje je za talijanske spomenike 1948. uspostavio konzervator Guglielmo de Angelis D’Ossat: šteta ograničene važnosti, veća oštećenost i praktična razorenost.⁴⁰

Jedna od početnih točaka u shvaćanju izazova poratnog doba nalazi se u percepciji nasilno nastalih ruševina. Talijanski arhitekt-konzervator Carlo Ceschi pisao je 1943. o „surovosti zbivanja” koja su izazvala „unutarnju potištenost”,⁴¹ Gustavo Giovannoni 1944. o „užasnom pokolju izvršenom ratom”,⁴² a 1945., poput poljskoga konzervatora Jana Zachwatowicza, pisao je o „kataklizmi posljednjeg rata”.⁴³ Razorenost njemačkih gradova arhitekta Hansa Schwipperta 1944. nagnala je da ustvrdi kako su „uništenje, razaranje, nered i zbrka, jauk, bijeda i briga sada naša sudbina.”⁴⁴ Guglielmo de Angelis zazivao je 1945. restauriranje „koščatih batrljaka” bombardirane rimske bazilike San Lorenzo fuori le mura,⁴⁵ a Ambrogio Annoni iste je godine pisao o „izmučenom, ranjenom i unakaženom” Milanu.⁴⁶ Carlo Lodovico Ragghianti 1946. u razaranju firentinskih mostova vidio je figuru „oštećene civilizacije i oštećenog čovječanstva”,⁴⁷ a Paul Clemen svjedočio

29

30

31

ISPUNJAVANJE PRAZNINA — DISKURS U REKONSTRUKCIJI I OBNOVI HRVATSKIH POVIJESNIH GRADOVA NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

FILLING THE GAPS — THE DISCOURSE ON THE RECONSTRUCTION AND RESTORATION OF CROATIAN HISTORICAL CITIES AFTER WORLD WAR II

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

Cjelovitost i skladnost arhitekture: Zlatna palata u Dubrovniku

CJELOVITO, SKLADNO I URAVNOTEŽENO: DISKURS REKONSTRUKCIJE I OBNOVE

Utjecaj Titova govora u JAZU-u koncem 1947. bio je višestruk. Pronalazak istine skidanjem vela i dokidanjem krivotvori-na kako bi se ostvario program nacionalne homogenizacije posjedovao je konkretan potencijal, kako za historiografe i konzervatore tako i za zastupnike invencije. Izraz tog „duha vremena” nalazimo u spisima i praktičnom radu voditelja Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju Cvite Fiskovića. On je u prvim godinama poraća u novinskim člancima i većim publikacijama radio na diskreditiranju figure stranca i konstruiranju važnosti „domaćih majstora”.⁵⁸ Tako se usmjerio na politička stajališta talijanskih pisaca, koji su i prije uspo-stave fašističkog poretka zastupali tezu o rimskoj, mletačkoj i talijanskoj naravi dalmatinskih spomenika. Fiskovića je to nagnalo da u arhivskim istraživanjima pronade udio slaven-skog genija, a te je pronalaskе preveo u praktične zadaće povijesnoumjetničke interpretacije (uspostavljajući znanstveni i mitski status Jurja Dalmatinca), ali i u praktičan konzer-vatorski rad. Izlažući javnom pogledu dijelove prikrivene baštine, polemizirao je s konzervatorskim stajalištima iz au-strijske i talijanske tradicije, pretočenima u načela Atenske povelje 1931., gdje se u prvoj točki preporučuje „poštivanje povijesnog i umjetničkog djela iz prošlosti, bez dokidanja stila bilo kojeg razdoblja”. Srodnome su težili njegovi tali-janski kolege Roberto Pane i Renato Bonelli, no s estetskim, a ne političkim predznakom, pozivajući na oslobađanje rat-om oštećenih povijesnih građevina od kasnijih dogradnja, osobito baroknih.

Zlatna palata u Dubrovniku, obnovljena 1948. godine

Palata u Dubrovniku, obnovljena 1948. godine

Pod Fiskovićevim su vodstvom nove splitske vlasti u prvim poratnim mjesecima započele s uklanjanjem „parasitskih na-dogradnja” na dijelovima Dioklecijanove palače, ponegdje i radikalnije no što je to tražio Giovannoni 1941., a u suprotno-sti s Rieglovim zahtjevom iz 1903. za „čuvanje interesa sred-njovjekovnih i novovjekovnih spomenika” u Dioklecijanovoj palači.⁵⁹ Nadogradnje koje su još početkom 20. stoljeća u spisima Riegla, Dvořáka i Gurlitta prepoznate kao ključni dijelovi povijesnog organizma, a u točki II. talijanske Povelje o restauriranju iz 1932. nazivaju se „nadodanim strukturama od neznatnog interesa”, u Fiskovićevu su viđenju predstav-ljale neukus, nezdravost, nametljivost, bolest i nemoral.⁶⁰ Karaman je već 1920. pisao o „kasnijim priljepinama”, no ne tako osuđujućim tonom i s većim razumijevanjem za „estet-sku vrijednost cjelovitog, slikovitog splitskog milieu-a, koji je nastao sraštanjem i stapanjem spomenika raznih doba u harmoničnu sliku”.⁶¹

Zlatna palata u Dubrovniku, obnovljena 1948. godine

Fiskovića je slijedio Milan Prelog, koji je na konzervatorskom savjetovanju u Splitu 1953. promicao reviziju srednjoeurop-skih stajališta, kao što je to iste godine činio i talijanski teo-retičar konzerviranja Renato Bonelli u odnosu na predratno Giovannonijevo „znanstveno restauriranje”.⁶² Prelog je na splitskom skupu podsjetio na izazove traumatičnih ratnih razaranja, koji su, prema njegovu mišljenju, doveli „do potrebe revizije nekih dogmatskih postulata koji su proizlazili iz tih strogih konzervatorskih principa”. Ono što je naraštaju

Marko Špikić

Marko Špikić

Marko Špikić

iz doba bečkoga Središnjeg povjerenstva predstavljalo filo-loško načelo razlikovanja izvornika od restauratorskog djela (opeka povrh Zlatnih vrata splitske Dioklecijanove palače, tašeli na dubrovačkom Kneževu dvoru i šibenskoj katedra-li), Prelog je vidio kao „ružne zakrpe od cigle” i „neugodne svijetle mrlje”.⁶³ Slično je mislila i Anđela Horvat kada je koncem 1947. doputovala u Pulu i vidjela rezultate rada Gina Pavana na Augustovu hramu, držeći da „zakrpine” na stupo-vima i restaurirani kapitel „suviše vrijedaju oko ovako bez patine”.⁶⁴ Ne čudi stoga da se u praksi težilo povratku na stajališta stilskog restauriranja 19. stoljeća, od „oslobađanja” slike spomenika (načela stilske čistoće i stilskog jedinstva) do dokidanja razlike između izvornika i moderne restaura-torske intervencije patiniranjem (načelo mimikrije).

Marko Špikić

Ipak, voditelji i zaposlenici konzervatorskih zavoda u Za-grebu, Rijeci i Splitu u praktičnim su izvedbama pokazali osjetljivost za urbane ambijente, naslijeđenu od prijeratnog naraštaja. Dok su konzervatorski zavodi 1946. nastavili iz-davati već u ratu objavljivane pravilnike za čuvanje starina (za Osijek, Bjelovar, Varaždin, Samobor, Karlovac, Petrinju, Sisak, Senj, Bakar i Zadar), koji su trebali obuhvatiti „sve arhitektonske cjeline umjetničke vrijednosti, kao i pojed-i-ne zgrade sa svojom okolinom”,⁶⁵Fisković i Prelog pisali su o spajanju spomenika i novih životnih potreba. Društvena reforma imala je tako odjeka u konzervatorskim procesima rekonstruiranja, revitaliziranja i adaptiranja očuvane arhi-tektonske baštine.

Marko Špikić

Rasprave su započele i prije svršetka rata. Šegvić je u siječnju 1945. pisao da probleme urbanističkog planiranja u „poruše-noj, popaljenoj i opljačkanoj Dalmaciji” treba rješavati „ne zanoseći se pojedinostima”, jer „urbanizam rješava cjeline, a na arhitektima je poslije da rješavaju pojedinosti”.⁶⁶ U ožujku je pisao da bi se planovi trebali pripremati sustavno, „zajed-nički i prodiskutirati s najširim narodnim masama”.⁶⁷ U trav-nju 1945. pisao je o „novoj ideologiji urbanizma”, zasnovanoj na „potrebi života najširih narodnih slojeva”.⁶⁸

U studenome 1945. Fisković je na Kongresu arhitekata i tehničara u Splitu održao predavanje naslovljeno *Urbanizam i stari spomenici*, na kojem je pozvao na očuvanje, ali i prilagod-bu spomenika kao „velike narodne svojine” i simbola „sto-ljetnog otpora zavojevaču” novim životnim potrebama. Ulo-ga spomenika u tom je smislu postala središnja: tamo gdje ih ima „treba ih istaknuti tako da im se predvidi mjesto u cjelini regulacionog plana. Ondje gdje su zbijeni ili prigušeni novogradnjama treba ih osloboditi ili očistiti.”⁶⁹Fisković je ta načela proveo u središtu Korčule i splitske Dioklecijanove palače. Takvo su pročišćenje odabranih povijesnih građe-vina od 50-ih godina 20. stoljeća nastavili Jerko i Tomislav Marasović, koji su idućih desetljeća proveli brojne asanacij-ske, restauratorske, rekonstrukcijske i adaptacijske radove u splitskoj gradskoj jezgri.⁷⁰

Marko Špikić

Tako su u Poreču, Senju, Zadru, Šibeniku i Splitu spome-nici i obližnje razorene građevine trebali postati orijentir, nadahnuće ili korektiv urbanističkog planiranja. Iako se to

Marko Špikić

Marko Špikić

Marko Špikić

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Izpunjavanje praznina – diskurs u rekonstrukciji i obnovi hrvatskih povijesnih gradova nakon drugoga svjetskog rata

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Filling the gaps – the discourse on the reconstruction and restoration of Croatian historical cities after World War II

Zajedničke točke dviju pokatkad suprotstavljenih zajednica nalaze se u rječniku koji se bavio pitanjem rekonstruiranja i obnove povijesnih gradova. Članovi obje zajednice upotrebljavali su pojmove poput harmonije, jedinstva, uravnoteženosti, cjeline i cjelovitosti. Srodnim su se konceptima služili i drugi pisci tog doba. Carlo Ceschi pisao je 1943. o slučajevima u kojima se u bombardiranoj Genovi „praznine moraju ispuniti kako se ne bi uznemirio sklad stanovitog poretka” i

Zajedničke točke dviju pokatkad suprotstavljenih zajednica nalaze se u rječniku koji se bavio pitanjem rekonstruiranja i obnove povijesnih gradova. Članovi obje zajednice upotrebljavali su pojmove poput harmonije, jedinstva, uravnoteženosti, cjeline i cjelovitosti. Srodnim su se konceptima služili i drugi pisci tog doba. Carlo Ceschi pisao je 1943. o slučajevima u kojima se u bombardiranoj Genovi „praznine moraju ispuniti kako se ne bi uznemirio sklad stanovitog poretka” i „kako se ne bi izmijenila fizionomija tradicijom formirana sklopa.”⁷⁸ Pojmovi sklada i ravnoteže u ambijentu mogu se naći i u tekstovima drugih talijanskih autora, bez obzira na to je li bila riječ o težnji usklađivanju s pomoću rekonstrukcije (kod Giovannoniija, De Angelisa, Bernarda Berensona, Alfreda Barbaccija i Ferdinanda Forlatija) ili s pomoću uvođenja novih arhitektonskih formi (kod Roberta Panea, R. Bonellija, Gilla Dorflesa, Bruna Zevija i Liliane Grassi).⁷⁹

Preživljavanje predratnih koncepata

Preživljavanje predratnih koncepata *Stadtbild*a i *Umgebung*a može se vidjeti kod austrijskog povjesničara umjetnosti i konzervatora Dagoberta Freya. Promatrajući 1947. razoreno središte Beča, poput Dvořáka prije 1918., pisao je o „organičkom cjelovitom razvitku gradske cjeline” kao „funkcionalnom jedinstvu”.⁸⁰ Pitanje uvođenja novih građevina i prilagodbe „ukupnom značaju” (*Gesamtcharakter*) u razorenim gradovima zaokupilo je političare, povjesničare umjetnosti i urbaniste Beča kao i njihove europske suvremenike. U Njemačkoj se 1947. veteran konzervatorske teorije Paul Clemen pred smrt prisjetio rasprava vođenih 1905. na *Danu njege spomenika* u Bambergu o odnosu njege spomenika i moderne umjetnosti, ne strepeći od poratnih arhitektonskih tvorevina, koje će, vođene načelom „nastavljanja” (*Fortsetzen*), biti obojačene umjetničkom imaginacijom i tako uspješno zaliječiti ratne rane.⁸¹ Prije nastupa novoga naraštaja njemačkih arhitekata — Döllgasta, Rudolfa Schwarza, Gottfrieda Böhma i Egona Eiermanna — koji su uspostavili kreativno načelo stapanja i kontrasta između ratom ranjenih arhitektonskih ulomaka i nove arhitekture, 1947. oglasio se još jedan pripadnik starijeg naraštaja, Fritz Schumacher. Promatrajući razorene urbane krajolike Njemačke, pisao je da „cjelokupnu sliku masa valja ritmički dovesti u red”, vidjevši to kao „glazbeni zahtjev”.⁸² Schumacherovo kontrapunktiranje ruševina estetsko-inovativnim prijedlozima čini se kao arhitektonski odgovor Hempelovu pozivu na estetski doživljaj nasilno nastalih ruševina.

Zadar, 1947.

Vratit ćemo se još jednom na Nazorovu najavu iz travnja 1945.: „što je prazno, mi ćemo opet napuniti”. Ovo je „ispunjavanje praznina” u praktičnom konzerviranju i urbanističkom planiranju razvijeno u nekoliko smjerova do kraja 50-ih godina 20. stoljeća, kada su povijesni gradovi postali središnja tema urbanističkih rasprava, o kojoj su 1957. jugoslavenski konzervatori i planeri izlagali na konferenciji Milanskog trijenala.⁸³

Prvo bismo mogli govoriti o rekonstruiranju pojedinih arhitektonskih spomenika u razorenim središtima. Tu se ističu primjeri romaničke kuće u Poreču, Augustova hrama u Puli (rekonstruiranog pod vodstvom Gina Pavana do 1947),

MARKO ŠPIKIĆ

Marko Špikić, član Udruženja za zaštitu i obnovu povijesnih gradova, predstavlja na izložbi u Zagrebu 1947.

pročelja katedrale u Osoru, palače Vukasović i katedrale u Senju te mletačkih loža u Zadru i Šibeniku.

Zadar, 1947.

U drugu skupinu spada umetanje zelenih površina na mjestu razaranja unutar gradske jezgre. Ovaj postupak, koji je 1913. predložio Giovannoni „urbanističkim prorjeđivanjem” rimske Renesansne četvrti, a nastavio Ceschi 1943. u Genovi, može se vidjeti u srcu Poreča (trgovi Frana Supila i Matije Gupca, park Jurja Dobrile), u Puli (Kapitolinski trg i Park mladenaca) i Splitu (park u blizini Zlatnih vrata Dioklecijanove palače, uključujući kapelu bl. Arnira) i središtu Šibenika.

Zadar, 1947.

Treću vrstu ispunjavanja praznina predstavlja interpoliranje moderne arhitekture na mjestu razaranja (projekti Kazimira Ostrogovića na pulskoj rivi, Ive Vitića u Zadru i Šibeniku, Berislava Kalogjere u Trogiru, Nevena Šegvića na splitskom Peristilu, Ninoslava Kučana i Aleksandra Dragomanovića na mjestu zagrebačke sinagoge).

Zagreb, 1947.

Četvrti stupanj predstavlja načelo supstituiranja čitavih urbanih sekcija modernističkim planiranjem, kao što je to, s različitim opsegom i uspješnošću, učinjeno u Slavanskom Brodu, Senju i Zadru.⁸⁴

Zagreb, 1947.

Konačno, petu skupinu predstavljaju pojave urbane ekspanzije na prethodno izgrađenim područjima. Tu se do kraja 50-ih godina 20. stoljeća ističu arhitektonsko-urbanistički eksperimenti u koncipiranju novoga središta Zagreba južno od željezničke pruge te novi stambeni blokovi u blizini povijesnih središta Zadra, Šibenika i Splita. Za razliku od kasnije izgrađnje stambenih naselja, novogradnje u ovoj skupini stvorene su na mjestu proletherskih periferija nastalih neplanski između dva svjetska rata, stapajući se u kontrastima formi, volumena, funkcije, standarda izvedbe i kvalitete, od Trnja⁸⁵ i Voštanice do Baldekina i Glavičina.

Cjelovitost se kod novogradnji trebala postići spojem sa zelenilom,⁸⁶ a kod arhitektonskih spomenika dokidanjem jasnog razlikovanja izvornog spomenika i restauratorske intervencije ili uklanjanjem neprihvatljivih dogradnji.⁸⁷ Novogradnje su, kako su upozoravali Kovačević i Rašica, trebale biti obzirne prema spomeničkim akcentima među ruševinama, a u slici Zadra to se trebalo dogoditi postizanjem „cjelovitosti i kontinuiteta”.⁸⁸ Srodne su zahtjeve pred arhitekte postavili konzervatori, protiveći se novogradnjama u Malom Stonu kako bi se očuvala „slikovitost i cjelovitost utvrđenog gradića”. I u očuvanoj uličnoj slici težilo se cjelovitosti: u Dubrovniku je tako donijeta odluka o uklanjanju svih natpisnih ploča, visećih i pomičnih izloga koji su stršili na pročeljima i iznad ulaza dućana i trgovačkih radnja kako bi se pojačao „jedinstveni dojam”.⁸⁹ Sklad se trebao postići i u većem mjerilu pa „sateliti gradova” nisu smjeli povrijediti „starinsku skladnu cjelinu i slikoviti izgled naših starih gradova, koji su se osobito u Dalmaciji sačuvali”.⁹⁰ Fisković je 1945., poput Ceschija 1943. u Genovi, istaknuo da kraj šibenske katedrale „treba bombardirane predjele i zgrade poredati novim urbanističkim principom a u skladu sa već

^[1]
^[2]
^[3]
^[4]
^[5]
^[6]
^[7]
^[8]
^[9]
^[10]
^[11]
^[12]
^[13]
^[14]
^[15]
^[16]
^[17]
^[18]
^[19]
^[20]
^[21]
^[22]
^[23]
^[24]
^[25]
^[26]
^[27]
^[28]
^[29]
^[30]
^[31]
^[32]
^[33]
^[34]
^[35]
^[36]
^[37]
^[38]
^[39]
^[40]
^[41]
^[42]
^[43]
^[44]
^[45]
^[46]
^[47]
^[48]
^[49]
^[50]
^[51]
^[52]
^[53]
^[54]
^[55]
^[56]
^[57]
^[58]
^[59]
^[60]
^[61]
^[62]
^[63]
^[64]
^[65]
^[66]
^[67]
^[68]
^[69]
^[70]
^[71]
^[72]
^[73]
^[74]
^[75]
^[76]
^[77]
^[78]
^[79]
^[80]
^[81]
^[82]
^[83]
^[84]
^[85]
^[86]
^[87]
^[88]
^[89]
^[90]
^[91]
^[92]
^[93]
^[94]
^[95]

Sve ove pojave pokazuju tendenciju dviju ključnih profesija u rekonstrukciji i obnovi da se ruševnoj slici povijesnih gradova suprotstave vitalnost razvoja i pragmatični reformski duh. Posttraumatsko integriranje — kako u restauratorskom i arhitektonskom tako i u smislu uobličena kolektivne psihologije — bilo je po mnogočemu srodno pojavama u Austriji i Italiji, otuđenim zavičajima hrvatskih konzervatora. Nova arhitektura i urbanističko planiranje pak istodobno su težili neovisnosti i dijalogu, no inicijalno odricanje ili potiskivanje ratnih trauma u poratnoj se Hrvatskoj u velikoj mjeri razlikovalo od iskustava u podijeljenoj Njemačkoj i Velikoj Britaniji. Gamulinovo nezadovoljstvo izgledom starih gradova i nove arhitekture, pa tako i njihovim odnosom plod je produbljenog poznavanja ključnih pitanja konzervatorskog i modernističkog pokreta u to doba. Kritički naboj kojim obiluju njegovi osvrti na prvih petnaestak poratnih godina mogu, međutim, pokazati kolika je energija i posvećenost tada uložena u oživljavanje hrvatskih povijesnih gradova kao prostora novog života i uobličena socijalističke utopije.

•

POPIS LITERATURE / BIBLIOGRAPHY

Abramić, Mihovil. „Zadar: pregled njegovih najvažnijih građevinskih spomenika”. *Slobodna Dalmacija* IV, br. 279, 1. siječnja 1946., VII.

Annoni, Ambrogio. „Razmatranja o graditeljskom preporodu Milana”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 95–98.

Antolić, Vlado. „Veliki Zagreb”. *Narodni list* IV, br. 852, 7. ožujka 1948., 6.

Antolić, Vlado. „Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba”. *Arhitektura*, br. 18–22 (1949): 5–30.

Bjažić Klarin, Tamara. *Za novi, ljepši Zagreb! Arhitektonski i urbanistički natječaji međuratnog Zagreba, 1918.–1941.* Zagreb: Školska knjiga, 2020.

Bonelli, Renato. „Ratne štete, rekonstruiranje spomenika i revizija teorije arhitektonskog restauriranja”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 195–207.

Broz Tito, Josip. „Govor maršala Tita s povijesnog Markova trga narodu Zagreba”. *Vjesnik* V, br. 27, 22. svibnja 1945., 1–2.

Broz Tito, Josip. „Govor na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu”. U: *Govori i članci* III. Zagreb: Naprijed, 1959.

Bullock, Nicholas. *Building the Post-War World: Modern Architecture and Reconstruction in Britain.* London: Routledge, 2002.

Casson, Hugh. „Ruins for Remembrance”. U: *Bombed Churches as War Memorials.* Cheam, Surrey: The Architectural Press, 1945., 5–22.

Ceschi, Carlo. „Urbanističko uređenje bombardiranih starih središta i restauriranje oštećenih spomenika”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 19–33.

Clemen, Paul. „Aufgaben der Denkmalpflege von heute und morgen”. *Zeitschrift für Kunst* I, br. 1 (1947): 36–44.

Clemen, Paul. „Zum Geleit”. U: Lill, Georg. *Die Kunstpflege. Beiträge zur Geschichte und Pflege deutscher Architektur und Kunst, Erste Folge.* Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1948., 8–11.

Opačić Čanica, Stanko. „Pobijedili smo fašizam — moramo pobijediti i ruševine”. *Vjesnik* V, br. 70, 11. srpnja 1945., 3.

Čavlović, Melita; Sevshek, Anton. *Budućnost trnjanskih kontrasta.* Zagreb: Galerija Modulor, 2023.

Čorić, Franko. „Carsko i kraljevsko Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: Ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.–1918.”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.

Čorić, Franko; Špikić, Marko. „Izvjeshće Aloisa Riegla o Dioklecijanovoj palači iz 1903.”. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 42/1 (2011): 387–416.

Čorić, Franko. „Max Dvořák, Restauratorska pitanja — Split”. *Kulturna baština*, br. 38 (2012): 141–162.

De Angelis D’Ossat, Guglielmo. „Ratne štete i restauriranje spomenika”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 149–165.

De Angelis D’Ossat, Guglielmo. „Problem porača: restauriranje spomenika”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 91–93.

Dirks, Walter. „Mut zum Abschied. Zur Wiederherstellung der Frankfurter Goethehauses”. *Frankfurter Hefte. Zeitschrift für Kultur und Politik* II, br. 8 (1947): 819–828.

Dobrović, Nikola. „Urbanistička razmatranja o čuvanju istoriskih spomenika”. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, br. 2 (1951): 31–40.

Dončević, Ivan. „Nezdravi ostaci prošlosti”. *Vjesnik* V, br. 15, 5. svibnja 1945., 6.

Durth, Werner; Gutschow, Niels. *Träume in Trümmern. Stadtplanung 1940–1950.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993.

Fisković, Cvito. *Partizanski spomenici.* Split: Naklada Slobodne Dalmacije, 1945.

Fisković, Cvito. „Novi putevi graditeljstva”. *Vjesnik* V, br. 178, 15. studenoga 1945., 3–4.

Fisković, Cvito. „Dalmatinski spomenici i okupator”. *Republika* II, br. 3 (1946): 243–265.

Fisković, Cvito. „Započelo je čišćenje Dioklecijanove palače”. *Slobodna Dalmacija* IV, br. 289, 13. siječnja 1946., 3.

Fisković, Cvito. „Urbanizam i stari spomenici”. *Vjesnik* VI, br. 322, 9. svibnja 1946., 6.

Fisković, Cvito. „Čišćenje Dioklecijanove palače”. *Slobodna Dalmacija* V, br. 602, 1. siječnja 1947., 5.

Fisković, Cvito. „Naši primorski umjetnici od IX. do XIX. stoljeća”. *Arhitektura*, br. 13–17 (1948): 7–43.

Fisković, Cvito. „Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945–1949 godine”. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, br. 1 (1950): 161–187.

Frey, Dagobert. „Städtebauliche Probleme des Wiederaufbaues von Wien. Denkmalpflegerische Betrachtungen”. *Österreichische Zeitschrift für Denkmalpflege* I, br. 1–3 (1947): 3–24.

Gamulin, Grgo. *Arhitektura u regiji.* Zagreb: Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, 1967.

Giovannoni, Gustavo. „Rimski Split”. U: *Spomenici i ambijenti*, ur. Marko Špikić. Zagreb: Matica hrvatska, 2018., 216–235.

Giovannoni, Gustavo. „Spomenički ambijent”. U: *Spomenici i ambijenti*, ur. Marko Špikić, Zagreb: Matica hrvatska, 2018., 170–203.

Giovannoni, Gustavo. „Porače talijanskih spomenika i starih gradova”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 49–55.

Giovannoni, Gustavo. „Restauriranje spomenika razorenih ratom”. U: *Teorija restauriranja u Italiji (1943–1965)*, ur. Marko Špikić. Zagreb: FF Press, 2023., 77–78.

Glavočić, Daina; Ivančević, Nataša; Lozzi Barković, Julija et al. *Arhitektura historicizma u Rijeci.* Rijeka: Nacionalni muzej moderne umjetnosti i Muzej moderne i suvremene umjetnosti, 2002.

Gurlitt, Cornelius. *Osnivanje gradova.* Zagreb: Naklada Kluba hrvatskih arhitekta, 1909.

Hempel, Eberhard. „Ruinenschönheit“. *Zeitschrift für Kunst* II, br. 2 (1948): 76–91.

 Jurić, Zlatko. „Viktor Kovačić — prolog u regulaciju Kaptola 1908.“. *Prostor* 29/1, br. 13 (2005): 23–40.

 Jurić, Zlatko; Strugar, Martina. „Karlo Vajda i Vjekoslav Bastl — detaljna regulacijska osnova i arhitektonski projekti tržnice na Dolcu u Zagrebu, 1925.–1927. godine“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 33 (2009): 307–318.

 Jurić, Zlatko; Strugar, Martina. „Viktor Kovačić i Milan Lenuci: predprojekt regulacije Dolca (1911.–1912.)“. U: *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, ur. Žarka Vujić, Marko Špikić. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskog fakulteta, 2009, 369–387.

 Karaman, Ljubo. „Pitanje odstranjenja zgrade stare biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 43 (1920): 3–48.

 Karaman, Ljubo. *Pitanje odstranjenja zgrade Stare biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1920.

 Karaman, Ljubo. „O pitanju stare biskupije u Splitu. Nova faza spora nakon požara. Što i koliko se ima rušiti? Kako će izgledati novi prostor u vezi sa mauzolejem Dioklecijana“. *Jutarnji list* 13, br. 4348, 9. ožujka 1924., 5–6.

 Knežević, Snješka. *Zagrebačka Zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

 Kolečnik, Ljiljana. *Između Istoka i Zapada: hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.

 Kovačević, Milovan. „Obris i novoga Zadra“. *Slobodna Dalmacija* III, br. 174, 27. lipnja 1945., 3.

 Krleža, Miroslav. „Književnost danas“. *Republika* I, br. 1-2 (studeni 1945): 139–160.

 Krleža, Miroslav. *Zlato i srebro Zadra*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1951.

 Marasović, Jerko; Marasović, Tomislav. „Pregled radova urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955. do 1965. godine“. *Urbs* br. 4 (1961/1962): 23–54.

 Mlikota, Antonija. *Zadar — obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Školska knjiga, 2021.

 Nerdinger, Winfried; Eisen, Markus; Strobl, Hilde. *Geschichte der Rekonstruktion. Konstruktion der Geschichte*. München: Prestel, 2010.

 N. N., „Zapisnik IX. glavne godišnje Sjednice Povjerenstva za Dioklecijanovu palaču, držane dneva 19. decembra 1921., kod Pokrajinske Uprave za Dalmaciju“. U: *Izvješće o djelatnosti Pokrajinskog konservatorskoga ureda za Dalmaciju i Povjerenstva Dioklecijanove palače u Splitu za godinu 1921*. Split: Zemaljska štamparija u Sarajevu, 1921., 21–36.

MARKO ŠPIKIĆ

 N. N. „Pitanje estetsko-arhitektonskog uređenja Zagreba“. *Svijet* I, br. 8 (1926): 137.

 N. N. „Architecture and National Character“. *The Builder* CLXI, br. 5146 (1941): 253.

 N. N. „Predsjednik Nazor među narodom“. *Vjesnik* V, br. 13, 6. travnja 1945., 3.

 N. N. „Proslava blagdana slavenske braće Ćirila i Metoda“. *Vjesnik* V, br. 69, 9. srpnja 1945., 3.

 N. N. „Knjige ustaških pisaca u izlozima knjižara“. *Vjesnik* V, br. 77, 19. srpnja 1945., 5.

 N. N. „Trebao ukloniti komade stakla razbijenih ustaških natpisa“. *Vjesnik* V, br. 77, 19. srpnja 1945., 5.

 N. N. „Popaljeni Vojnić na Kordunu bit će izgrađen kao najsavremenije uređeno kotarsko mjesto u Hrvatskoj“. *Vjesnik* V, br. 107, 24. kolovoza 1945., 3.

 N. N. „Povodom otkrivanja spomenika kralju Tomislavu“. *Vjesnik* VII, br. 773, 26. listopada 1947., 3.

 N. N. „U Zagrebu je otkriven spomenik kralju Tomislavu. Govor rektora zagrebačkog sveučilišta prof. ing. Andrije Mohorovičića“. *Vjesnik* VII, br. 774, 27. listopada 1947., 3.

 N. N. „Zaključci savetovanja“. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, br. 4-5 (1953/1954): 115.

 P. B. „Građevinska obnova u okrugu Šibenik“. *Slobodna Dalmacija* IV, br. 303, 30. siječnja 1946., 2.

 Perogalli, Carlo. *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*. Milano: Centro studi della Triennale di Milano — Görlich Editore, 1958.

 Planić, Stjepan. „Budući izgled sela Vlahovića na Baniji“. *Vjesnik* V, br. 118, 6. rujna 1945., 3.

 Prelog, Milan. „Rad na konzervaciji nepokretnih spomenika kod nas“. *Zbornik zaštite spomenika kulture*, br. 4-5 (1953/1954): 33–44.

 Premušić, Mirko. „Organizacija urbanističke službe u NR Hrvatskoj“. *Čovjek i prostor* III, br. 51 (1956): 1–2.

 Radović Mahečić, Darja; Štok, Sanja. „Presedan zagrebačkog urbanizma“. *Život umjetnosti* 59, br. 1 (1997): 10–27.

 Raghianti, Carlo Lodovico. „La distruzione dei ponti di Firenze“. *Belfagor* I, br. 5 (1946): 613–619.

 Rašica, Božidar. „Povodom obnove Zadra“. *Slobodna Dalmacija* III, br. 181, 13. srpnja 1945.,: 3.

 Richards, J. M. „Forward to the first edition“. U: *The Bombed Buildings of Britain*. London: The Architectural Press, 1947., 7–8.

 Schön, Edo; Kovačević, Milovan. „Važan regulatorni problem Zagreba. Restauracija Bakačeve kule bila bi samo iluzija prošlosti“. *Jutarnji list* 24, br. 8275, 11. veljače 1935., 5.

 Schumacher, Fritz. „Betreuung des Alten beim Wiederaufbau“. U: Lill, Georg. *Die Kunstpflege. Beiträge zur Geschichte und Pflege deutscher Architektur und Kunst*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1948., 12–14.

ISPUNJAVANJE PRAZNINA — DISKURS U REKONSTRUKCIJI I OBNOVI HRVATSKIH POVIJESNIH GRADOVA NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

 Schwippert, Hans. „Theorie und Praxis“. *Baukunst und Werkform*, br. 1 (1947): 17–19.

 Stagličić, Marija. *Nova riva u Zadru: Imaginarna slika prošlosti*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2022.

 Stefani, Lorenzo, Coccoli, Carlotta. *Guerra, monumenti, ricostruzione: architetture e centri storici italiani nel secondo conflitto mondiale*. Venezia: Marsilio, 2011.

 Stričić, Zdenko. „Regulaciona osnova Zadra“. *Arhitektura* I, br. 1–2 (kolovoz 1947): 9–12.

 Suić, Mate. „Obnova Zadra i njegovi spomenici“. *Slobodna Dalmacija* V, br. 689, 13. travnja 1947., 5.

 Šegvić, Neven. „Pred novim arhitektonskim zadaćama“. *Slobodna Dalmacija* III, br. 106, 14. siječnja 1945., 3.

 Šegvić, Neven. „Arhitektura danas“. *Slobodna Dalmacija* III, br. 132, 18. ožujka 1945., 2.

 Šegvić, Neven. „Novo doba, nove kuće, nova sela“. *Vjesnik* V, br. 14, 14. travnja 1945., 4.

 Šegvić, Neven. „Za industrijalizaciju graditeljstva“. *Slobodna Dalmacija* III, br. 180, 11. srpnja 1945., 2.

 Šegvić, Neven. „Otpočela je obnova Zadra prema planu, koji je djelo našeg novog urbanizma“. *Vjesnik* VI, br. 250, 10. veljače 1946., 3.

 Šegvić, Neven. „Naša stvarnost i arhitektura“, *Republika* II, br. 4–5 (1946): 412–419.

 Šegvić, Neven. „Napomene o Arhitekturi“, *Arhitektura* I-II, br. 4–6 (1947.-1948.): 1.

 Šegvić, Neven. „Realizam sovjetske arhitekture (Povodom brošure N. J. Kolia)“. *Arhitektura* I-II, br. 4–6 (1947/1948): 16.

 Šilović, Josip. „Pitanje rušenja stare biskupije u Dioklecijanovoj palači u Splitu“. *Tehnički list*, br. 3 (1921): 1–2, 12–16.

 Špikić, Marko. „Razdoblje borbe i izgradnja dogme: Szabo i konzervatorski principi srednje Europe do 1918.“. U: *Gjuro Szabo, 1875.–1943.*, ur. Marko Špikić. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2018.

 Špikić, Marko. „Njega spomenika u posljednjim godinama Njemačkog Carstva“. U: *Njega spomenika u Njemačkom Carstvu: Spisi i rasprave o spomenicima i starim gradovima od 1900. do 1909*, ur. Marko Špikić. Zagreb: UPI2M, 2019., 237–268.

 Špikić, Marko. „Rasprave sveučilišnog učitelja Knolla o očuvanju staroga Zagreba“. U: *Zbornik radova sa skupa 140 godina podučavanja povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Zagrebu*, ur. Dubravka Botica, Miljenko Jurković. Zagreb: FF Press, 2022., 93–112.

 Treccani, Gian Paolo (ur.). *Monumenti alla guerra: città, danni bellici e ricostruzione nel secondo dopoguerra*. Milano: Franco Angeli, 2008.

 Uredništvo. „Uvodni tekst“. *Historijski zbornik* I, br. 1-4 (1948): 7–10.

 Will, Thomas. „'Provizorna' arhitektura iz doba obnove i izgradnje“. U: *Will, Thomas, Određivanje granica. Održavanje spomenika između kulture građenja i politike sjećanja*, ur. Marko Špikić. Zagreb: Jesenski i Turk, 2020., 21–66.

FILLING THE GAPS — THE DISCOURSE ON THE RECONSTRUCTION AND RESTORATION OF CROATIAN HISTORICAL CITIES AFTER WORLD WAR II

 Zachwatowicz, Jan. „Program i zasady konserwacji zabytków“. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*, br. 8 (1946): 48–52.

 Zogović, Radovan. „Osvrt na naše književne prilike i zadatke“. *Republika* II, br. 11-12 (1946): 857–874.

 Žic, Ivo. „Na ruševinama oslobođenoga Zadra niče i buja novi život“. *Vjesnik* V, br. 8, 3. ožujka 1945., 3.